

Η πρόσβαση στις πολιτιστικές εκδηλώσεις ως παράγοντας προώθησης της κοινωνικής συμπερίληψης των ατόμων με αναπηρία: Μια μελέτη των απόψεων των θεατών του Φεστιβάλ «Η Αντανάκλαση της Αναπηρίας στην Τέχνη»

Βαρβάρα Βάμβουρα

Υποψήφια διδάκτωρ, Τμήμα Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής, Παν. Μακεδονίας
barbo@uom.edu.gr

Λευκοθέα Καρτασίδου

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής, Παν. Μακεδονίας
lefka@uom.edu.gr

Περίληψη

Το άρθρο παρουσιάζει το ερευνητικό εργαλείο που κατασκευάστηκε για την αξιολόγηση της πρόσβασης του 2ου Φεστιβάλ «Η Αντανάκλαση της Αναπηρίας στην Τέχνη – Reflection of Disability in Art», που διοργανώθηκε από το Πανεπιστήμιο Μακεδονίας τον Δεκέμβριο του 2019 (3-10/12/2019), καθώς και τα αποτελέσματα που προέκυψαν από την πρώτη εφαρμογή του (n=170). Το εν λόγω Φεστιβάλ έχει ως επίκεντρο την έννοια της πρόσβασης και βασική προτεραιότητα τη δημιουργία των απαραίτητων εκείνων συνθηκών για την ενθάρρυνση και διευκόλυνση της συμμετοχής των ατόμων με αναπηρία στις πολιτιστικές εκδηλώσεις, με οποιαδήποτε ιδιότητα αυτά επιλέξουν (μεταξύ άλλων, του καλλιτέχνη, του εθελοντή ή απλώς, του θεατή). Στο πλαίσιο αυτό, παρουσιάζονται οι απόψεις των θεατών του Φεστιβάλ αναφορικά με την έννοια της πρόσβασης, δηλαδή το σύνολο των χαρακτηριστικών που αυτό φέρει σε επίπεδο υποδομών, πληροφοριών και σχέσεων, και εξάγονται σημαντικά συμπεράσματα αναφορικά με τη συμβολή της στην προώθηση της κοινωνικής συμπερίληψης και ως εκ τούτου στον μετασχηματισμό του κοινωνικού χώρου εν γένει.

Λέξεις-κλειδιά: Πρόσβαση, Αναπηρία, Αναδυόμενη ενηλικίωση, Οργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων, Φεστιβάλ

1. Εισαγωγή

Στην παρούσα εργασία εξετάζεται η σύνδεση της οργάνωσης πολιτιστικών εκδηλώσεων και δη πολιτιστικών φεστιβάλ με τον επιστημονικό χώρο της ειδικής αγωγής και αναπηρίας καθώς και ο ρόλος που οι πολιτιστικές εκδηλώσεις μπορούν να διαδραματίζουν ως μηχανισμοί προώθησης της κοινωνικής συμπερίληψης. Συγκεκριμένα, μελετάται η περίπτωση του Φεστιβάλ “Η Αντανάκλαση της αναπηρίας στην τέχνη” του Πανεπιστημίου Μακεδονίας που οργανώνεται με προτεραιότητα την ενίσχυση της πρόσβασης στις εκδηλώσεις του. Εν προκειμένω, παρουσιάζονται οι απόψεις των θεατών της 2ης διοργάνωσης (3-10/12/2019), όπως συλλέχθηκαν μέσω ερευνητικού εργαλείου που κατασκευάστηκε με αυτόν τον σκοπό.

2. Ορισμοί

Όσον αφορά, καταρχάς, τα πολιτιστικά φεστιβάλ, η έννοια εμπίπτει στο ευρύτερο πλαίσιο των πολιτιστικών εκδηλώσεων (Robertson, Rogers & Leask, 2009). Αναφέρεται σε εκείνες τις πολυσύνθετες –και ως εκ τούτου οργανωτικά απαιτητικές– πολιτιστικές εκδηλώσεις εορταστικού χαρακτήρα (εκ του λατινικού επιθέτου festus, δηλαδή εορτάσιμος / εορταστικός, βλ. Βοσαντζόγλου, 1988: λήμμα υπ’ αριθμ. 1298), με θέμα τις τέχνες (the arts)

υπό το στενό ή ευρύτερο περιεχόμενο του όρου (κλασική μουσική, θέατρο, όπερα, μπαλέτο, ζωγραφική και γλυπτική αλλά και κινηματογράφος, φωτογραφία, σύγχρονη μουσική κτλ.) ή άλλο, π.χ. όπως η τοπική γαστρονομία (Getz, 2005, όπως αναφέρεται στους Williams & AJ Bowdin, 2007; Tanford & Jung, 2017). Στα φεστιβάλ λοιπόν αντικατοπτρίζονται βασικά πολιτιστικά χαρακτηριστικά της ευρύτερης περιοχής στην οποία διοργανώνονται· με αυτόν τον τρόπο ενισχύεται το αίσθημα υπερηφάνειας των κατοίκων της εν λόγω κοινότητας, η εικόνα και η ταυτότητά τους (De Bres & Davis, 2001; Derrett, 2004; International Festivals and Events Association, 2002; Richards, de Brito & Wilks, 2013; Robertson et al., 2009).

Ταυτόχρονα, όμως, τα φεστιβάλ αποτελούν και τα ίδια κοινότητες που συγκροτούνται κατά την περίοδο της προετοιμασίας ή και πραγματοποίησης των εκδηλώσεων και χαρακτηρίζονται από συγκεκριμένο βαθμό συνοχής. Σε αυτές τις προσωρινές κοινότητες ενθαρρύνονται, δημιουργούνται ή ενισχύονται οι κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των συμμετεχόντων με ποικίλα κοινωνικά αποτελέσματα –μεταξύ άλλων, ανάπτυξη κοινωνικών δικτύων, κοινωνική συμπερίληψη και αλλαγή στις αντιλήψεις των συμμετεχόντων– και διαχέονται στην ευρύτερη κοινωνία (Belfiore, 2002; Getz, 2005, όπως αναφέρεται στους Williams & AJ Bowdin, 2007; Richards et al., 2013; Robertson et al., 2009).

Η οργάνωση λοιπόν των φεστιβάλ μπορεί να αναπαρασταθεί με ένα ανοικτό σύστημα συνεχούς αλληλεπίδρασης που ολοκληρώνεται προσωρινά και ανατροφοδοτείται συνεχώς (Σχήμα 1) τόσο για την επίτευξη των υφιστάμενων στόχων όσο και για την προσθήκη νέων, όσο ο θεσμός εξελίσσεται και ωριμάζει. Αυτό το ανοικτό σύστημα δέχεται και παράγει μια σειρά ποσοτικών και μετρήσιμων εισροών και εκροών (π.χ., αριθμός συμμετεχόντων καλλιτεχνών και θεατών αντίστοιχα) υπό τον διαρκή στόχο της μεγιστοποίησης της αποδοτικότητας του συστήματος, δηλαδή του λόγου εκροών προς εισροές. Επιπλέον, σε αυτό «κυκλοφορούν» και άλλα, άυλα, στοιχεία ικανά να επηρεάσουν την οργανωτική διαδικασία και να καθορίσουν τη μορφή του τελικού αποτελέσματος. Αυτά συνδέονται, μεταξύ άλλων, με τις κυρίαρχες κοινωνικές ερμηνείες σχετικά με την παρουσία ή την απουσία, τη συμπερίληψη ή τον αποκλεισμό συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων ή τάξεων από τον κοινωνικό χώρο και περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, τις στάσεις και τα υφιστάμενα στερεότυπα της κοινότητας.

Ο κοινωνικός ρόλος που τα φεστιβάλ μπορούν να διαδραματίζουν αναφορικά με την καταπολέμηση του αποκλεισμού συγκεκριμένων τμημάτων του πληθυσμού για οικονομικούς ή άλλους λόγους (the social effect; Belfiore, 2002) τα μετατρέπει σε χώρους πολιτικούς υπό την έννοια της αμφισβήτησης και αναπαραγωγής ή αλλαγής σε αυτά των υφιστάμενων ερμηνειών και, σε κάθε περίπτωση, της ανάπτυξης συνθηκών μοναδικής αλληλεπίδρασης (Small, Edwards & Sheridan, 2005) και παραγωγής κοινωνικού κεφαλαίου (Quinn, 2013), δηλαδή «του περιουσιακού στοιχείου που το άτομο αποκτά μέσω των σχέσεών του με άλλα άτομα, τα οποία και αποτελούν την πηγή του όποιου πλεονεκτήματός του» (Lassila, Lindroth & Rantanen, 2013). Έτσι, ο κοινωνικός χώρος των φεστιβάλ δεν είναι ποτέ ουδέτερος, καθώς οικοδομείται πάνω στη δυνατότητα ή μη πρόσβασης τμημάτων του πληθυσμού σε αυτόν, δηλαδή στην έννοια της πρόσβασης. Πράγματι, η πρόσβαση (αγγλ. όρος accessibility) απαντά στα ερωτήματα του ποιος εισέρχεται στον κοινωνικό χώρο, εν προκειμένω των φεστιβάλ, και υπό ποιους όρους. Καθώς όμως το ερώτημα αυτό δεν εξετάζεται *in vitro*, αλλά είναι αποτέλεσμα κοινωνικής αλληλεπίδρασης και ερμηνείας, έτσι και η απάντηση δίδεται με γνώμονα τον μέσο όρο, τους “πολλούς”. Αυτή η κοινωνική ερμηνεία είναι που δίνει τελικά μορφή στον κοινωνικό χώρο και τα γεγονότα που εκτυλίσσονται εκεί, οργανώνοντας κατά τρόπο προβλέψιμο και επαναλαμβανόμενο, τη συμμετοχή και τη διαμόρφωση της αίσθησης του ανήκειν (Titchkosky, 2011).

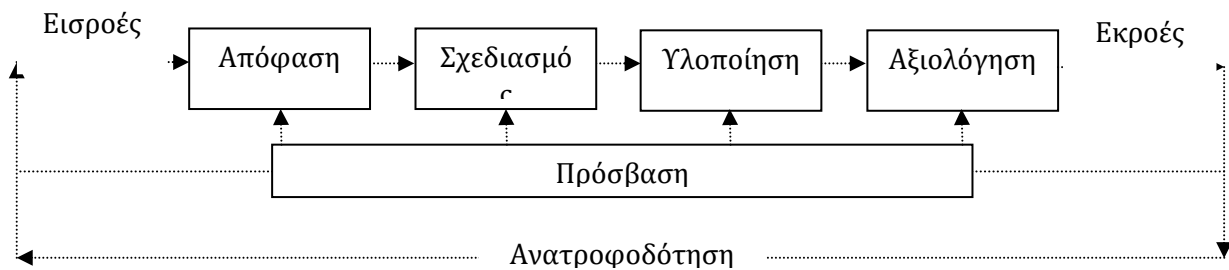
Επί αυτού του μέσου όρου ατόμων τυπικής σωματικής διάπλασης και πνευματικής λειτουργίας –των οποίων η πρόσβαση στον κοινωνικό χώρο θεωρείται εκ των προτέρων δεδομένη– έχει οικοδομηθεί η σύγχρονη δυτική κοινωνία, με άλλα λόγια, έχει οικοδομηθεί στη διαχρονικά κυρίαρχη ή ηγεμονική ιδεολογία του αρτιμελισμού (αγγλ. ableism και οι συνώνυμοι όροι disablism, aparigophobia και aparirism). Αυτή η ιδεολογία εξαναγκάζει τους αναπήρους σε «πολιτική, οικονομική, πολιτιστική ή κοινωνική υποβάθμιση» (Berger & Lorenz, 2016; Johnson & Walmsley, 2003) και έτσι η συνεξέταση της αναπηρίας και της πρόσβασης υπό την επίδραση του κοινωνικού μοντέλου (Barnes, 1999; World Health Organization, 2001, σ. 20) μπορεί να εκληφθεί ως ευθεία κριτική της εν λόγω ιδεολογίας με στόχο πάντα την επίτευξη της κοινωνικής αλλαγής.

Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας είναι σημαντικό να εξεταστεί επίσης ο ρόλος που μπορεί να διαδραματίσουν οι νεαροί ενήλικες, δηλαδή, τα άτομα που εμπίπτουν στην ηλικιακή κλάση 1-25, ή κατ' άλλους 29, ετών και διανύουν το μεταβατικό στάδιο μεταξύ εφηβικής / μετεφηβικής ηλικίας και ενήλικης ζωής. Στο στάδιο αυτό, που περιγράφεται στη βιβλιογραφία με τον όρο «αναδύομενη ενηλικίωση» (αγγλ. όρος emerging adulthood; Arnett, 1994), τα άτομα βρίσκονται σε μια διαδικασία ζυμώσεων σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο, έτσι ώστε να καταστεί δυνατή η ανάπτυξη από μέρους τους του συνόλου εκείνου των ικανοτήτων, δεξιοτήτων και χαρακτηριστικών που φέρουν οι ενήλικες. Στο σύνολο των χαρακτηριστικών ή κριτηρίων απόκτησης της ιδιότητας του ενήλικα, έτσι όπως έχουν επισημανθεί από τους ίδιους τους νεαρούς ενήλικες, εμπίπτουν αφενός η ανεξάρτητη λήψη αποφάσεων αναφορικά με τα πιστεύω και τις αξίες τους και αφετέρου το ενδιαφέρον τους για τους άλλους (Andrew, Eggerling-Boeck, Sandefur & Smith, 2006; Arnett, 1994; Arnett, 1998; Arnett, 2000; Billari & Liefbroer, 2010; Panagakis, 2015). Αυτά δείχνουν ότι οι νεαροί ενήλικες μπορούν να αποτελούν έναν από τους βασικότερους διαύλους κοινωνικής αλλαγής, καθώς αμφισβητούν τα προβαλλόμενα ως δεδομένα. Έτσι, όσον αφορά τα άτομα με αναπηρία και με γνώμονα τα δύο αυτά κριτήρια οι νεαροί ενήλικες μπορούν να θέσουν τις βάσεις της αμφισβήτησης του μέσου όρου υπό την επίδραση της διαχρονικά κραταιούς ιδεολογίας του αρτιμελισμού και ως εκ τούτου της επιδιωκόμενης κοινωνικής αλλαγής.

3. Η διαδικασία οργάνωσης των φεστιβάλ υπό την επίδραση της προτεραιότητας της πρόσβασης και η φάση της Αξιολόγησης

Η διαδικασία οργάνωσης των φεστιβάλ περιλαμβάνει τις φάσεις της Απόφασης, του Σχεδιασμού, της Υλοποίησης και της Αξιολόγησης (για την αναλυτική παρουσίαση της διαδικασίας οργάνωσης των φεστιβάλ, βλέπε Βάμβουρα & Καρτασίδου 2019a; 2019b). Επί αυτής της διαδικασίας, η προσθήκη της προτεραιότητας της πρόσβασης έχει οριζόντιο χαρακτήρα, δηλαδή επηρεάζει ως βασική εισροή στο ανοικτό σύστημα τη μορφή κάθε φάσης και του τελικού αποτελέσματος που ανατροφοδοτείται (Σχήμα 1). Η προτεραιότητα της πρόσβασης επιβάλλει τη δέσμευση όλων των εμπλεκομένων (stakeholders) –διοίκηση, Οργανωτική και Επιστημονική Επιτροπή της εκδήλωσης, έμμισθα και άμισθα στελέχη, εθελοντές κ.ά.– και μάλιστα ήδη από τη φάση της Απόφασης, ως θεμέλιος λίθος της προσπάθειας και αναπόσπαστο μέρος του στρατηγικού και αναπτυξιακού σχεδιασμού του διοργανωτή φορέα (Darcy & Darcy, 2010). Πράγματι, η μεταγενέστερη εισαγωγή της στις φάσεις του Σχεδιασμού ή της Υλοποίησης, την υποβαθμίζει στο επίπεδο προσωρινών, ad hoc ή on-off, προσθηκών που –καθώς δεν αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της οργανωτικής κουλτούρας του φεστιβάλ– δεν αναμένεται να έχουν πολλαπλασιαστικά οφέλη. Μάλιστα, η επιβάρυνση που επιφέρει στους διαθέσιμους πόρους δύναται να εξαναγκάσει τους διοργανωτές στη λήψη ημίμετρων ή ακόμα και την εγκατάλειψή της (Titchkosky, 2011).

Σχήμα 1. Φάσεις οργάνωσης του φεστιβάλ ως ανοικτό σύστημα (Προσαρμοσμένο βάσει των Salem, Jones & Morgan, 2012, p. 15)



Ειδικότερα, η φάση της Αξιολόγησης υλοποιείται βάσει προελημμένων αποφάσεων για την επιλογή ή κατασκευή και εφαρμογή ερευνητικών εργαλείων, τη διαδικασία συλλογής δεδομένων και την εξαγωγή και κοινοποίηση των συμπερασμάτων (De Bres & Davis, 2001; Salem et al., 2012). Μπορεί να είναι τριών ειδών: διαμορφωτική στον Σχεδιασμό, παρακολούθησης στην Υλοποίηση και συμπερασματική μετά το πέρας των εκδηλώσεων του φεστιβάλ (pre-event, monitoring ή post-event evaluation, Bowdin, 2006 & Getz, 2005, όπως αναφέρονται από τους Williams & AJ Bowdin, 2007). Ανεξαρτήτως είδους τα δεδομένα συλλέγονται για τη μέτρηση –ποσοτικών ή και ποιοτικών– δεικτών απόδοσης (performance indicators) που αναφέρονται σε πληθώρα ζητημάτων, όπως π.χ. το παραχθέν αποτέλεσμα (ώρες καλλιτεχνικού προγράμματος, αριθμός συμμετεχόντων καλλιτεχνών, αριθμός θεατών κ. ά.), το έμμισθο και άμισθο προσωπικό συμπεριλαμβανομένων και των εθελοντών και τον κοινό στόχο. Μέσω αυτών η Αξιολόγηση επιχειρεί να διαπιστώσει, μεταξύ άλλων, την αξία αλλά και την επιτυχία του φεστιβάλ, να προτείνει λύσεις για διαπιστωμένα προβλήματα και να ενημερώσει τους εμπλεκόμενους. Αυτός είναι ο λόγος, άλλωστε, που σε πολλές διοργανώσεις η φάση της Αξιολόγησης συνεπάγεται τη μέτρηση ενός μόνο ποσοτικού δείκτη, της προσέλευσης των θεατών (Williams & AJ Bowdin, 2007).

Η αξιολόγηση πάντως μιας πολιτιστικής διοργάνωσης δε θεωρείται επαρκής, όταν διενεργείται βάσει ποσοτικών ή/και οικονομικών δεικτών μόνο και κρίνεται αναγκαίο να περιλαμβάνει και ποιοτικούς δείκτες. Άλλωστε, η συστηματική μέτρηση, παρακολούθηση και αξιολόγηση μη οικονομικών δεικτών δεν συνεπάγεται απαραίτητα ανυπαρξία οικονομικού οφέλους. Πράγματι, πρωτοβουλίες, όπως η προβολή κινηματογραφικών ταινιών σε συνθήκες καθολικής πρόσβασης ή η διάθεση γυάλινων αντί πλαστικών μπουκαλιών νερού, υπογραμμίζουν τη δέσμευση του διοργανωτή φορέα σε στόχους, εν προκειμένω κοινωνικούς και περιβαλλοντικούς, και ενδυναμώνουν το ανταγωνιστικό του πλεονέκτημα (Βάμβουρα & Καρτασίδου, 2019b). Στο πλαίσιο λοιπόν αυτό της αναγκαιότητας παρακολούθησης ενός ευρύτερου φάσματος δεικτών αξιολόγησης, η δέσμευση στην προτεραιότητα της πρόσβασης επιβάλλει τον εντοπισμό των υφιστάμενων υλικών, συναισθηματικών, οικονομικών ή άλλων περιορισμών και τη διερεύνησή τους προς την κατεύθυνση της άρσης τους. Η σημασία, μάλιστα, των συμπερασμάτων που μπορεί να εξαχθούν από την με αυτόν τον τρόπο ολοκλήρωση της φάσης της Αξιολόγησης είναι καθοριστική όχι μόνο για το μέλλον της διοργάνωσης (Faulkner, 1997, όπως αναφέρεται από τους Williams & AJ Bowdin, 2007) αλλά και για την ευρύτερη κοινωνία.

4. Σκοπός της έρευνας - ερευνητικά ερωτήματα

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η αξιολόγηση του Φεστιβάλ “Η αντανάκλαση της αναπηρίας στην τέχνη” του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, μιας πολιτιστικής διοργάνωσης που

υλοποιείται εξαρχής με γνώμονα την εξυπηρέτηση της προτεραιότητας της πρόσβασης, η οποία επιδρά καθοριστικά σε όλες τις οργανωτικές φάσεις, συμπεριλαμβανομένης της Αξιολόγησης (για την αναλυτική παρουσίαση του Φεστιβάλ βλέπε Βάμβουρα & Καρτασίδου 2019a; 2019b). Η αξιολόγηση που διενεργήθηκε είναι συμπερασματική (post-event evaluation) με στόχο την αποτύπωση της τρέχουσας εικόνας του Φεστιβάλ καθώς και την εισαγωγή ρυθμιστικών βελτιώσεων κατά τις φάσεις του Σχεδιασμού και της Υλοποίησης στο μέλλον (βλ. Woolf, 2004, όπ. αν. στους Williams & AJ Bowdin, 2007). Πιο συγκεκριμένα, η έρευνα επιχειρεί να διαπιστώσει τις απόψεις των θεατών της 2ης διοργάνωσης του Φεστιβάλ (3-10/12/2020) αναφορικά με τα ζητήματα πρόσβασης. Τα ερευνητικά ερωτήματα είναι: 1) Ποιες οι απόψεις των θεατών με ή/και χωρίς αναπηρία για την πρόσβαση στις υποδομές του Φεστιβάλ; 2) Ποιες οι απόψεις των θεατών με ή/και χωρίς αναπηρία για την πρόσβαση στην πληροφόρηση για το Φεστιβάλ; 3) Ποιες οι απόψεις των θεατών με ή/και χωρίς αναπηρία για την πρόσβαση στις κοινωνικές σχέσεις του Φεστιβάλ;

5. Μεθοδολογία της ερευνητικής διαδικασίας

5.1. Συμμετέχοντες

Πίνακας 1. Ατομικά Χαρακτηριστικά (n=170)

		Συχνότητα			Ποσοστό (%)
		Άνδρες (n=19)	Γυναίκες (n=151)	Σύνολο (N=170)	
Αναπηρία	Άτομο χωρίς αναπηρία	19	149	168	98,82
	Άτομο με αναπηρία	0	2	2	1,18
Σύνολο		19	151	170	100,00
Ηλικία	18-25	11	129	140	82,35
	26-35	3	2	5	2,94
	36-45	4	9	13	7,65
	46-55	1	7	8	4,71
	56-65	0	3	3	1,76
	65+	0	1	1	0,59
Σύνολο		19	151	170	100,00
Μέσος όρος ηλικίας		28,45	25,20	25,56	
Τυπική απόκλιση ηλικίας		9,21	9,70	9,70	
Εργαζόμενοι		3	11	14	8,24
Εκπαιδευτική βαθμίδα	Μαθητές/τριες	1	2	3	1,76
	Απόφοιτοι Β/θμιας Εκπαίδευσης	6	31	37	21,76
	Φοιτητές/τριες	6	92	98	57,65
	Απόφοιτοι Γ/θμιας Εκπαίδευσης	1	17	18	10,59
	Απόφοιτοι Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών	5	9	14	8,24
Υποσύνολο Β/θμιας Εκπαίδευσης		7	33	40	23,53
Υποσύνολο Γ/θμιας Εκπαίδευσης		12	118	130	76,47
Σύνολο		19	151	170	100,00

Συμμετέχοντες στην έρευνα ήταν 170 ενήλικες με και χωρίς αναπηρία (N=170) οι οποίοι συμμετείχαν στις εκδηλώσεις του 2ου Φεστιβάλ «Η αντανάκλαση της αναπηρίας στην τέχνη» του Πανεπιστημίου Μακεδονίας (3-10/12/2019) με την ιδιότητα του θεατή και συμπλήρωσαν οικειοθελώς το αυτοσχέδιο έντυπο ερωτηματολόγιο. Το 88,82% αυτών είναι γυναίκες (n=151) και το 11,18% άντρες (n=19), ενώ το 98,82% είναι άτομα χωρίς αναπηρία (100% των

αντρών) και 1,18% είναι άτομα με αναπηρία (γυναίκες). Επιπροσθέτως, η μέση ηλικία των συμμετεχόντων είναι 25,56 έτη (τυπική απόκλιση $SD=9,70$). Το 82,35% ανήκει στην ηλικιακή κλάση 18-25 ετών, γεγονός που συνδέεται με το χαμηλό ποσοστό εργαζομένων (8,24%). Τέλος, το 76,47% φοιτά ή έχει ολοκληρώσει σπουδές τριτοβάθμιας εκπαίδευσης σε προπτυχιακό ή και μεταπτυχιακό επίπεδο σπουδών.

5.2. Ερευνητικό εργαλείο

Για την απάντηση των ερευνητικών ερωτημάτων κατασκευάστηκε ένα αυτοσχέδιο ερωτηματολόγιο αποτελούμενο από δεκαεπτά ερωτήσεις που κατανέμονται σε τρία μέρη. Συγκεκριμένα, το ερωτηματολόγιο κατασκευάστηκε προς έλεγχο των απόψεων των ατόμων με και χωρίς αναπηρία για την πρόσβαση στις πολιτιστικές εκδηλώσεις (Titchkosky, 2011): α) Στις υποδομές τόσο του διοργανωτή φορέα όσο και του ευρύτερου κοινωνικού χώρου του Φεστιβάλ (έξι ερωτήσεις), β) Στην πληροφόρηση (πέντε ερωτήσεις), και γ) Στις κοινωνικές σχέσεις, μέσω των οποίων είναι δυνατή η προώθηση της συμπερίληψης των ατόμων με αναπηρία στον κοινωνικό χώρο του Φεστιβάλ αλλά και γενικότερα (έξι ερωτήσεις).

Άμεσα συνδεδεμένη με το θεωρητικό πλαίσιο της πρόσβασης είναι επίσης η μέριμνα που επέδειξε η Οργανωτική Επιτροπή για την κατασκευή του ερωτηματολογίου. Συγκεκριμένα, έχουν ληφθεί υπόψη διεθνή πρότυπα, αναφορικά π.χ. με την επιλογή της γραμματοσειράς, του μεγέθους των χαρακτήρων και άλλων λεπτομερειών, έτσι ώστε να μπορεί να αναγνωστεί και να γίνει κατανοητό από άτομα με προβλήματα όρασης (European Blind Union - EBU, 2016) και με μαθησιακές δυσκολίες (π.χ. Goegan, Radil & Daniels, 2018).

5.3. Διαδικασία

Για την έρευνα κατασκευάστηκε ένα αυτοσχέδιο ερωτηματολόγιο που μοιράστηκε σε έντυπη μορφή, μεταξύ άλλων, στους θεατές των εκδηλώσεων του Φεστιβάλ. Οι συμμετέχοντες παραλάμβαναν το ερωτηματολόγιο με την άφιξή τους στον χώρο της εκδήλωσης και το παρέδιδαν συμπληρωμένο μετά το πέρας αυτής στους εθελοντές. Η διεξαγωγή της έρευνας ανακοινώθηκε εγκαίρως στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και την ιστοσελίδα του Φεστιβάλ, έτσι ώστε η διανομή του ερωτηματολογίου να εκληφθεί ως αναμενόμενη ενώ εκπαιδευμένοι εθελοντές ενημέρωναν για την αναγκαιότητα της συμπλήρωσής του. Ειδική μέριμνα, επιπροσθέτως, υπήρξε για τις συνθήκες διανομής και συμπλήρωσής του. Πράγματι, οι χώροι (Αμφιθέατρο Τελετών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας κ.ά.) ήταν ικανοποιητικά φωτιζόμενοι και με θέσεις με αποσπώμενο αναλόγιο, ώστε να καθίσταται εύκολη η συμπλήρωσή του.

Συνολικά διανεμήθηκαν 235 έντυπα ερωτηματολόγια, εκ των οποίων συμπληρώθηκαν 190. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, παρουσιάζονται οι απαντήσεις όσων συμμετείχαν στην έρευνα με την ιδιότητα των θεατών ($N=170$).

5.4. Ανάλυση αποτελεσμάτων

Από τις απαντήσεις για τις υποδομές της πόλης και του Φεστιβάλ αντίστοιχα (βλέπε Πίνακα 2¹) προκύπτει ότι οι θεατές έφτασαν με ευκολία στο κτήριο του Πανεπιστημίου Μακεδονίας με τα πόδια ή με ιδιωτικής χρήσης όχημα σε ποσοστό 36,04% (35,03%²) και 11,68% (5,58%) αντίστοιχα. Παρόμοιο είναι το ποσοστό όσων χρησιμοποίησαν άλλο μέσο, π.χ., λεωφορείο

¹ Σημειώνεται ότι παραλείπεται από την παρουσίαση μέρος των αποτελεσμάτων για την προσβασιμότητα, π.χ. με αναπηρικό αμαξίδιο, καθώς, δεδομένου του προφίλ των συμμετεχόντων, τελικώς, στην έρευνα – άτομα χωρίς αναπηρία κατά 98,82% – δε συνεισφέρουν στην εξαγωγή συμπερασμάτων.

² Τα ποσοστά που αναγράφονται εντός παρενθέσεως αφορούν τις απαντήσεις των ατόμων με αναπηρία επί του συνόλου των συμμετεχόντων.

– 39,09 (33,50%) –εδώ υπήρξε όμως και ένα ποσοστό 10,16% που δυσκολεύτηκε (Πίνακας 2, ερώτηση 2.1).

Επιπροσθέτως και όσον αφορά την πρόσβαση στους χώρους των εκδηλώσεων, το 77,78% (70,00%) έλαβε τη βοήθεια των εθελοντών. Επί της εκπαίδευσής τους δε, έκριναν ότι οι εθελοντές του Φεστιβάλ είναι εκπαιδευμένοι τόσο σε θέματα της αναπηρίας όσο και συμπεριφοράς κατά 75,00% (51,72%) και 80,95% (58,62%) αντίστοιχα (Πίνακας 2, ερωτήσεις 2.3-2.4).

Η πλειοψηφία των συμμετεχόντων απάντησε ότι δεν αντιμετώπισε στο παρελθόν το ενδεχόμενο να επιθυμεί να παρακολουθήσει μια πολιτιστική εκδήλωση αλλά αυτό να μην καθίσταται δυνατό –ποσοστό 76,79%. Ο λόγος μάλιστα που είναι ικανός να τους αποτρέψει από τη συμμετοχή στις εκδηλώσεις που επιθυμούν δεν είναι τόσο η έλλειψη των απαραίτητων χρημάτων για την προμήθεια εισιτηρίου όσο της έγκαιρης πληροφόρησης – 27,66% (21,28%) και 39,62% (33,96%). Πάντως, η τιμή του εισιτηρίου αποτελεί για το 50,00% (42,86%) των συμμετεχόντων σημαντικό παράγοντα (Πίνακας 2, ερωτήσεις 2.5-2.6).

Πίνακας 2. Πρόσβαση στις υποδομές (σε ποσοστά)

	N=170			18-25
2.1. Ήρθα με ευκολία στο κτήριο της εκδήλωσης	Όχι	Λίγο	Ναι	Ναι
Με τα πόδια	0,00	3,05	36,04	35,03
Οδηγώντας	0,00	0,00	11,68	5,58
Με άλλο μέσο (ταξί, λεωφορείο, κτλ.)	1,02	9,14	39,09	33,50
2.2. Ήρθα με ευκολία στο χώρο της εκδήλωσης				
Με τη βοήθεια εθελοντών	11,11	11,11	77,78	70,00
2.3. Οι εθελοντές είναι εκπαιδευμένοι σε θέματα αναπηρίας	10,00	15,00	75,00	51,72
2.4. Οι εθελοντές είναι εκπαιδευμένοι σε θέματα συμπεριφοράς	9,52	9,52	80,95	58,62
2.5. Υπήρξαν στο παρελθόν εκδηλώσεις που ήθελα να παρακολουθήσω, αλλά δεν μπόρεσα;	76,79		23,21	19,05
Αν ναι, αυτό συνέβη επειδή δεν το έμαθα εγκαίρως	50,94	9,43	39,62	33,96
Δεν είχα τα χρήματα	53,19	19,15	27,66	21,28
2.6. Η τιμή του εισιτηρίου είναι σημαντική για να παρακολουθήσω μία εκδήλωση	35,71	14,29	50,00	42,86

Για την πρόσβαση στην πληροφορία (βλέπε Πίνακα 3), οι συμμετέχοντες απάντησαν ότι έλαβαν την απαραίτητη πληροφόρηση μέσω τυπικών και άτυπων καναλιών επικοινωνίας σε ποσοστό 24,85% (23,08%) και 75,15% (59,17%) αντίστοιχα (Πίνακας 3, ερώτηση 3.1). Επισημαίνεται ότι τα μεν πρώτα αφορούν την πληροφόρηση που διακινείται στον έντυπο και ηλεκτρονικό τύπο (δελτία τύπου, συνεντεύξεις, διαφημιστικές καταχωρήσεις κτλ.) στην ιστοσελίδα του Φεστιβάλ και άλλων επίσημων φορέων και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, τα δε δεύτερα την πληροφόρηση που διαδίδεται από στόμα σε στόμα (αγγλ. όρος word of mouth), μεταξύ δικτύων φίλων και γνωστών. Επιπροσθέτως, η συντριπτική πλειοψηφία, 92,16% (79,74%) απάντησε ότι ήταν εύκολο να μάθουν για το Φεστιβάλ (Πίνακας 3, ερώτηση 3.2). Όσον αφορά τα μόνιμα μέσα επικοινωνίας του Φεστιβάλ με το κοινό του, δηλαδή την ιστοσελίδα και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσής του, οι θεατές επέλεξαν την ιστοσελίδα που αξιολόγησαν ως εύκολα πλοηγήσιμη, 88,39% (61,97%) και από όπου άντλησαν με ευκολία

την απαραίτητη πληροφόρηση, 83,59% (71,88%). Ακολουθούν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσής του Φεστιβάλ [46,83% (36,96%)]. Αλλά οι θεατές έκριναν ως κατανοητά και τα προσωρινά, δηλ. που διατίθενται μόνο κατά τη διάρκεια του Φεστιβάλ, μέσα επικοινωνίας αναφορικά τόσο με το έντυπο όσο και με το ηλεκτρονικό υλικό, δηλαδή το βίντεο πρόσβασης του Φεστιβάλ, ποσοστά 84,21% (61,76%) και 88,78% (57,78%) αντίστοιχα. Η αυξημένη μάλιστα πλειοψηφία αυτών – 51,06% (31,11%) – δήλωσε ότι το βίντεο πρόσβασης περιελάμβανε πληροφορίες για την πρόσβαση και την αναπηρία που δε γνώριζε (Πίνακας 3, ερώτηση 3.3-3.5).

Πίνακας 3. Πρόσβαση στην πληροφορία (σε ποσοστά)

	N=170			18-25
	Όχι	Λίγο	Ναι	Ναι
3.1. Έμαθα για το Φεστιβάλ:				
Από ανακοίνωση στον τύπο (ηλεκτρονικό έντυπο, εφημερίδα, κτλ.)			4,73	4,14
Από ανακοίνωση στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης			20,12	18,93
Από φίλο/γνωστό			23,08	12,43
Από το ακαδημαϊκό περιβάλλον			52,07	46,75
Υποσύνολο τυπικής ενημέρωσης			24,85	23,08
Υποσύνολο άτυπης ενημέρωσης			75,15	59,17
3.2. Ήταν εύκολο να μάθω για το Φεστιβάλ:	7,84		92,16	79,74
Αν ναι, βρήκα εύκολα όλες τις πληροφορίες για την εκδήλωση στην ιστοσελίδα του Φεστιβάλ	6,25	10,16	83,59	71,88
Η πλοήγηση στην ιστοσελίδα είναι εύκολη	4,46	7,14	88,39	61,97
Ακολουθώ τα κοινωνικά μέσα δικτύωσης του Φεστιβάλ				
	44,44	8,73	46,83	36,96
3.3. Οι οδηγίες για την πρόσβαση είναι κατανοητές				
	2,63	13,16	84,21	61,76
3.4. Το βίντεο πρόσβασης είναι κατανοητό				
	1,02	10,20	88,78	57,78
3.5. Το βίντεο είχε πληροφορίες που δεν γνώριζα				
	24,47	24,47	51,06	31,11

Όσον αφορά, τέλος, τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται στο πλαίσιο των εκδηλώσεων του Φεστιβάλ (βλέπε Πίνακα 4), οι συμμετέχοντες στην έρευνα αναγνώρισαν την παρουσία ατόμων με αναπηρία τόσο στους συντελεστές της εκδήλωσης (ομιλητές, ηθοποιοί κ.ά.) όσο και στο κοινό, σε ποσοστό 94,84% (74,39%) και 93,43% (65,64%) αντίστοιχα (Πίνακας 4, ερώτηση 4.1-4.2). Επιπροσθέτως, και ενώ γνώριζαν εκ των προτέρων σε ποσοστό 87,66% (71,25%), ότι στην εκδήλωση που θα παρακολουθούσαν θα υπήρχαν άτομα με αναπηρία, η γνώση αυτή επηρέασε τις προσδοκίες τους σε μικρό βαθμό, 29,61% (22,58%), καθώς και τον τρόπο που αισθάνονταν, 20,65% (14,10%).

Αναφορικά με την παρακολούθηση της εκδήλωσης με τα άτομα με αναπηρία στον ρόλο του ηθοποιού ή άλλου καλλιτέχνη, το 74,84% (61,64%) των συμμετεχόντων δήλωσε ότι «ξέχασε» την αναπηρία αυτών και την προσοχή του κέρδισε το περιεχόμενο της παράστασης. Το εύρημα αυτό επιβεβαιώνεται και από το πολύ χαμηλό ποσοστό των θεατών που απάντησε ότι συνέχισε να σκέφτεται την αναπηρία των καλλιτεχνών καθόλη τη διάρκεια της εκδήλωσης –7,14% (5,16%). Επίσης, το 34,44% (27,56%) δήλωσε ότι η εμπειρία που αποκόμισε από αυτήν την εκδήλωση δε διαφέρει από άλλες που δε συμμετέχουν άτομα με αναπηρία, ενώ για το 61,15% (52,23%) των θεατών η εκδήλωση μετέβαλε την αντίληψή του για την

αναπηρία (Πίνακας 4, ερώτηση 4.3). Όσον αφορά, τέλος, τη σχέση Φεστιβάλ και κοινού, μόλις το 5,30% (4,64%) των θεατών της 2ης διοργάνωσης (Δεκέμβριος 2019) δήλωσε ότι παρακολούθησε τις εκδηλώσεις της 1ης (Δεκέμβριος 2018). Εντούτοις, σχεδόν καθολικά, σε ποσοστό 98,66% (81,88%), οι συμμετέχοντες δήλωσαν ότι θα παρακολουθήσουν και άλλες εκδηλώσεις του Φεστιβάλ.

Πίνακας 4. Πρόσβαση στις κοινωνικές σχέσεις (σε ποσοστά)

	Όχι	N=170		18-25
		Λίγο	Ναι	Ναι
4.1. Στην εκδήλωση που παρακολουθήσατε (ομιλητές, ηθοποιοί, κτλ.) υπήρχαν ανάπηροι;	5,16		94,84	74,39
4.2. Στο κοινό της εκδήλωσης υπήρχαν ανάπηροι;	6,57		93,43	65,64
4.3. Το ήξερα από πριν ότι στην εκδήλωση θα υπάρχουν ανάπηροι (ομιλητές, καλλιτέχνες, στο κοινό, κτλ.)	12,34		87,66	71,25
Αν ναι,	52,63	17,76	29,61	22,58
Η γνώση αυτή επηρέασε τις προσδοκίες μου για την εκδήλωση	58,71	20,65	20,65	14,10
Επηρέασε τον τρόπο που αισθανόμουν πριν έρθω στην εκδήλωση	10,97	14,19	74,84	61,64
Κατά τη διάρκεια της εκδήλωσης την προσοχή μου "κέρδισε" το περιεχόμενο της εκδήλωσης και "ξέχασα" την αναπηρία των συντελεστών	72,08	20,78	7,14	5,16
Κατά τη διάρκεια της εκδήλωσης σκεφτόμουν συνέχεια την αναπηρία των συντελεστών;	18,59	19,87	61,54	52,23
Η εκδήλωση που παρακολούθησα, που συμμετείχαν ανάπηροι, άλλαξε τον τρόπο που αντιλαμβάνομαι την αναπηρία;	27,15	38,41	34,44	27,56
Η εμπειρία της εκδήλωσης που παρακολούθησα, που συμμετείχαν ανάπηροι, διαφέρει από άλλες που δε συμμετέχουν ανάπηροι	1,34		98,66	81,88
4.5. Θα παρακολουθήσω και άλλη εκδήλωση του Φεστιβάλ:	94,70		5,30	4,64
4.6. Παρακολούθησα και πέρσι εκδήλωση του Φεστιβάλ:				

6. Συζήτηση - συμπεράσματα

Από την έρευνα εξάγονται σημαντικά συμπεράσματα που εμπίπτουν τόσο στις ερευνητικές περιοχές της οργάνωσης πολιτιστικών εκδηλώσεων υπό την προτεραιότητα της πρόσβασης όσο και της αναδυόμενης ενηλικίωσης. Πιο συγκεκριμένα, από τα αποτελέσματα του πρώτου ερευνητικού ερωτήματος (Ποιες οι απόψεις των θεατών με ή/και χωρίς αναπηρία για την πρόσβαση στις υποδομές του Φεστιβάλ;) φαίνεται η στενή σχέση μεταξύ της πόλης και των υποδομών της, εν προκειμένω των μέσων μαζικής μεταφοράς, και του Φεστιβάλ. Πράγματι, η δυσκολία που εντοπίζεται από τους θεατές κατά την προσέλευσή τους στον χώρο των εκδηλώσεων, αντικατοπτρίζει τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η πόλη της Θεσσαλονίκης από την κατάρρευση του τοπικού Οργανισμού Αστικών Συγκοινωνιών (ΟΑΣΘ)³ και υποδεικνύει στην Οργανωτική Επιτροπή του Φεστιβάλ την αναγκαιότητα λήψης μέτρων σε συνεργασία με τον Δήμο και άλλους φορείς της πόλης. Επιπρόσθετα, από τα αποτελέσματα προκύπτει η μεγάλη συνεισφορά της συμπεριληπτικής εθελοντικής ομάδας του Φεστιβάλ στο ανταγωνιστικό του πλεονέκτημα. Πράγματι, η εκπαίδευση των μελών της ενώπιων του επίσης συμπεριληπτικού κοινού, κατέστη φανερή και ως εκ τούτου αναγκαία ως προς τη

³ Βλέπε π.χ. <https://m.naftemporiki.gr/story/1540474> και <https://parallaximag.gr/thessaloniki/ksesikonetai-thessaloniki-gia-ton-oasth-neo-megalo-kalesma-prin-ligo>, ημερομηνία ανάκτησης 8/2/2020.

συνέχισή της. Το γεγονός αποκτά ιδιαίτερη σημασία υπό το πρίσμα της ηλικιακής κλάσης της πλειοψηφίας του κοινού (18-25), το οποίο δεν επιλέγει, όπως προέκυψε, να παρευρεθεί στις πολιτιστικές εκδηλώσεις βάσει του κριτηρίου της τιμής. Η περαιτέρω διερεύνηση των απόψεων των νεαρών ενηλίκων για την παρουσία ατόμων με αναπηρία στις πολιτιστικές εκδηλώσεις και την αναπηρία εν γένει κρίνεται αναγκαία.

Όσον αφορά το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα (Ποιες οι απόψεις των θεατών με ή/και χωρίς αναπηρία για την πρόσβαση στην πληροφόρηση για το Φεστιβάλ;) από τα αποτελέσματα διακρίνεται η σημασία της άτυπης πληροφόρησης, εκείνης δηλαδή που διαδίδεται από στόμα σε στόμα. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει τη σημασία της ενίσχυσης των συνεργασιών του Φεστιβάλ στο μέλλον με πρόσωπα και φορείς του οικοσυστήματος της ειδικής αγωγής και της αναπηρίας και όχι μόνο για τη διάχυση της πληροφορίας. Τα αποτελέσματα αναδεικνύουν και τη σημασία της πληροφόρησης που παρέχεται μέσω ενός μόνιμου και τυπικού μέσου επικοινωνίας, της ιστοσελίδας του Φεστιβάλ, και καταδεικνύει την αναγκαιότητα συνέχισης της επένδυσης για τη συντήρηση και τη συνεχή ανανέωσή της.

Και τα δύο αυτά αποτελέσματα παρουσιάζουν ενδιαφέρον, κυρίως, εξαιτίας της δευτερεύουσας θέσης των μέσων κοινωνικής δικτύωσης αναφορικά με την ενημέρωση των θεατών, τα οποία, βάσει του σημαντικού ρόλου που διαδραματίζουν στη ζωή των νέων, αναμένονταν να έχουν πρωτοκαθεδρία. Το γεγονός χρήζει περαιτέρω διερεύνησης και μια επόμενη έρευνα θα έχει μεγάλο ενδιαφέρον να επικεντρωθεί στον ρόλο των μέσων κοινωνικής δικτύωσης ως πιθανά πρωτεύοντα ή και μοναδικά μέσα πληροφόρησης του κοινού λόγω της μικρότερης οικονομικής επένδυσης που απαιτείται για τη δημιουργία και ενημέρωση του περιεχομένου τους. Επιπροσθέτως, η έρευνα ανέδειξε τη σημασία των πληροφοριών που παρέχονται μέσω προσωρινών μέσων επικοινωνίας, δηλαδή έντυπου και ηλεκτρονικού υλικού που διατίθεται μόνο κατά τη διάρκεια του Φεστιβάλ και ενδέχεται να ανανεώνεται ή να διαφοροποιείται ριζικά κάθε έτος. Βάσει αυτού εξάγεται το συμπέρασμα της αναγκαιότητας της συνεχούς ενίσχυσής τους με προσβάσιμο υλικό για την αναπηρία και την πρόσβαση στις πολιτιστικές εκδηλώσεις, καθώς δύνανται να διαδραματίζουν όχι μόνο επικοινωνιακό αλλά και εκπαιδευτικό ρόλο.

Όσον αφορά, τέλος, το τρίτο ερευνητικό ερώτημα (Ποιες οι απόψεις των θεατών με ή/και χωρίς αναπηρία για την πρόσβαση στις κοινωνικές σχέσεις του Φεστιβάλ;) τα αποτελέσματα υπογραμμίζουν τον ρόλο του Φεστιβάλ ως παράγοντα προώθησης της κοινωνικής συμπερίληψης των ατόμων με αναπηρία, εν προκειμένω διά της εξοικείωσης των νεαρών ενηλίκων με την αναπηρία ως ζώσα κατάσταση. Ειδικά για αυτήν την ηλικιακή κλάση της αναδυόμενης ενηλικίωσης –η οποία φέρει ειδικά χαρακτηριστικά, όπως, μεταξύ άλλων, υψηλό μορφωτικό επίπεδο και ενδιαφέρον για την άρση των υφιστάμενων κοινωνικών εμποδίων και τη δημιουργία ενός πιο ανοικτού κόσμου– η επίμονη επένδυση του Φεστιβάλ στην ενίσχυση της συμμετοχής της σε αυτό είναι μονόδρομος. Επί αυτού, πολύ σημαντικά αναδεικνύονται τα αποτελέσματα σχετικά με τη σχέση αφοσίωσης (loyalty) που οικοδομείται μεταξύ του Φεστιβάλ και του νεοδημιουργηθέντος κοινού του.

Κλείνοντας, αναφέρεται ότι η αξιολόγηση που διενεργήθηκε κατά τη διάρκεια του 2ου Φεστιβάλ «Η αντανάκλαση της αναπηρίας στην τέχνη» (2019) και τα αποτελέσματα που παρουσιάστηκαν είναι μέρος του γενικότερου αναπτυξιακού σχεδίου της Οργανωτικής Επιτροπής, που αντιλαμβάνεται τη σημαντικότητα της οργανωτικής αυτής φάσης. Βάσει αυτού του σχεδίου, η φάση της Αξιολόγησης είναι προγραμματισμένο να επεκταθεί και να συμπεριλάβει πέραν του ερωτηματολογίου πρόσβασης και άλλα ερευνητικά εργαλεία, π.χ. ομάδες εστίασης και συνεντεύξεις που ήδη σχεδιάζονται και θα αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της φάσης του Σχεδιασμού και της Υλοποίησης και, έτσι, της διαδικασίας λήψης

αποφάσεων. Το γεγονός της χρήσης πολλαπλών εργαλείων είναι σύμφωνο με τις ερευνητικές επιταγές παγκοσμίως για τη μελέτη των ζητημάτων της αναπηρίας (Berger & Lorenz, 2016) όσο και της οργάνωσης πολιτιστικών εκδηλώσεων (Robertson et al., 2009). Με αυτόν τον τρόπο το Φεστιβάλ αναμένεται να επιλύσει το θέμα της μη συμμετοχής των ατόμων με αναπηρία στην έρευνα που αντιμετώπισε και έχει καταγραφεί πολλάκις στη βιβλιογραφία (Johnson & Walmsley, 2003).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Andrew, M., Eggerling-Boeck, J., Sandefur, G. D. & Smith, B. (2006). The “Inner Side” of the Transition to Adulthood: How Young Adults See the Process of Becoming an Adult. *Advances in Life Course Research*, 11, 225–251. [https://doi.org/10.1016/S1040-2608\(06\)11009-6](https://doi.org/10.1016/S1040-2608(06)11009-6)
- Arnett, J. J. (1994). Are college students adults? Their conceptions of the transition to adulthood. *Journal of Adult Development*, 1(4), 213–224.
- Arnett, J. J. (1998). Learning to stand alone: The contemporary American transition to adulthood in cultural and historical context. *Human Development*, 41(5–6), 295–315.
- Arnett, J. J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 55(5), 469.
- Barnes, C. (1999). A Working Social Model? Disability and Work in the 21st Century, paper presented at the Disability Studies Conference and Seminar, Apex International Hotel, Edinburgh, 9 December.
- Belfiore, E. (2002). Art as a means of alleviating social exclusion: Does it really work? A critique of instrumental cultural policies and social impact studies in the UK. *International Journal of Cultural Policy*, 8(1), 91–106.
- Berger, R. J., & Lorenz, L. S. (2016). *Disability and qualitative inquiry: Methods for rethinking an ableist world*. Routledge.
- Billari, F. C., & Liefbroer, A. C. (2010). Towards a new pattern of transition to adulthood? *Advances in Life Course Research*, 15(2), 59–75. <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2010.10.003>
- Darcy, S., & Darcy, S. (2010). Accessible Tourism: A question of trust, strategic knowledge management and a commitment to sustainability. *12th International Conference on Mobility and Transport for Elderly and Disabled Persons (TRANSED 2010) Held i*.
- De Bres, K., & Davis, J. (2001). Celebrating group and place identity: A case study of a new regional festival. *Tourism Geographies*, 3(3), 326–337.
- Derrett, R. (2004). Festivals, events and the destination. In *Festival and events management* (pp. 32–64).
- European Blind Union (EBU). (2016). *EBU Clear print guidelines*. <http://www.euroblind.org/sites/default/files/media/ebu-media/Guidelines-for-producing-clear-print.pdf>
- Goegan, L. D., Radil, A. I., & Daniels, L. M. (2018). Accessibility in Questionnaire Research: Integrating Universal Design to Increase the Participation of Individuals With Learning Disabilities. *Learning Disabilities*, 14.
- International Festivals and Events Association. (2002). *IFEA Industry Code of Professional Conduct and Ethics*. <http://files.ifea.com/pdf/IFEA%20Industry%20Code%20of%20Professional%20Conduct%20and%20Ethics.pdf>

- Johnson, K. & Walmsley, J. (2003). *Inclusive research with people with learning disabilities: Past, present and futures*. Jessica Kingsley Publishers.
- Lassila, S., Lindroth, K., & Rantanen, T. (2013). Events as a contributor to social capital. In *Exploring the Social Impacts of Events* (pp. 45–56). Routledge.
- Panagakakis, C. (2015). Reconsidering adulthood: Relative constructions of adult identity during the transition to adulthood. *Advances in Life Course Research*, 23, 1–13.
- Quinn, B. (2013). Festival connections: People, place and social capital. In *Exploring the social impacts of events* (pp. 29–44). Routledge.
- Richards, G., de Brito, M. & Wilks, L. (2013). Introduction LINDAWILKS. In *Exploring the Social Impacts of Events* (pp. 15–26). Routledge.
- Robertson, M., Rogers, P., & Leask, A. (2009). Progressing socio-cultural impact evaluation for festivals. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, 1(2), 156–169.
- Salem, G., Jones, E. & Morgan, N. (2012). An overview of events management. In: I. Yeoman, M. Robertson, J. Ali-Knight, S. Drummond and U. McMahan-Beattie, ed., *Festival and Events Management*. [online] Abingdon: Routledge, pp.14-29
- Small, K., Edwards, D. & Sheridan, L. (2005). A flexible framework for evaluating the socio-cultural impacts of a small festival. *International Journal of Event Management Research* 1 (1), 66-77.
- Tanford, S. & Jung, S. (2017). Festival attributes and perceptions: A meta-analysis of relationships with satisfaction and loyalty. *Tourism Management*, 61, 209–220.
- Titchkosky, T. (2011). *The question of access: Disability, space, meaning*. Toronto: University of Toronto Press.
- Williams, M. & AJ Bowdin, G. (2007). Festival evaluation: An exploration of seven UK arts festivals. *Managing Leisure*, 12(2–3), 187–203.
- World Health Organization. (2001). *International classification of functioning, disability and health: ICF*. Geneva: World Health Organization.
- Βάμβουρα, Β. & Καρτασίδου, Λ. (2019a). Δημιουργικότητα και καινοτομία στις πολιτιστικές εκδηλώσεις: Η περίπτωση του Φεστιβάλ «Η Αντανάκλαση της Αναπηρίας στην Τέχνη – Reflection of Disability in Art», του Πανεπιστημίου Μακεδονίας. Στα Πρακτικά 4ου Πανελληνίου Συνεδρίου Εκπαίδευση στον 21ο αιώνα: Σχολείο και Πολιτισμός. 10-12/5/2019 (σσ.19-31). Αθήνα.
- Βάμβουρα, Β. & Καρτασίδου, Λ. (2019b). *Η προσβασιμότητα ως προτεραιότητα των πολιτιστικών εκδηλώσεων: Η περίπτωση του Φεστιβάλ «Η Αντανάκλαση της Αναπηρίας στην Τέχνη—Reflection of Disability in Art», του Πανεπιστημίου Μακεδονίας*. Συνέδριο Προτάσεις Τέχνης και Πολιτισμού στην Εκπαίδευση, 22-24/11/2019: Πρακτικά (υπό έκδοση). Θεσσαλονίκη.
- Βοσαντζόγλου, Θ. (1988). *Αντιλεξικόν ή Ονομαστικόν της Νεοελληνικής Γλώσσης*. Αθήναι